

Шматузроўневая нацыянальная свядомасць на літоўска-рускіх землях Рэчы Паспалітае ў XVII–XX ст.

Hапачатку трэба прыгадаць Станіслава Ката, знакамітага гісторыка культуры, які ў апубліканай у 1938 годзе працы «*Swiadomość narodowa w Polsce XV–XVII wieku*» («Нацыянальная свядомасць у Польшчы XV–XVII стагоддзяў») пісаў: «Дагэтуль не распрацаваны абрэз і развіццё нацыянальнага пытання ў межах Рэчы Паспалітае, без якога нельга належным чынам зарыентавацца ў тым, як разумеўся змест нацыянальнае ідэі. Мы не ведаём дастаткова гэтае праблемы з боку грамадзян Рэчы Паспалітае няпольскай нацыянальнасці; не ведаєм, якая была нацыянальная ідэалогія жыхароў Літвы... Паводле ўрыўкавага матэрыялу мы адчуваєм, што гэтыя пытанні не былі тагачаснай эпосе цалкам чужыя»¹.

Ад тых дат навука пасунулася наперад. У краіне складае пытанне нацыянальнае свядомасці на стыку народаў і культур узняў заўчасна памерлы Юзэф Хлябоўчык². На эміграцыі ў Лондане нацыянальной свядомасцю на землях Вялікага Княства Літоўскага займаўся, пранікліва аналізуучы стасункі і судносіны, якія там склаліся, Уладыслаў Вяльгорскі³, а дапоўніла яго даследаванні Цэзарыя Бадуэн дэ Куртэн-Яндраевічава, першая ў II Рэчы Паспалітае жанчына — прафесар універсітэта, спярша ў Вільні, потым у сталіцы⁴. Урэшце, нельга не прыгадаць тут Стэфана Кіневіча (*Stefan Kieniewicz*) і ягонага рэферата «*Rozwój polskiej swiadomości narodowej w XIX wieku*»⁵ («Развіццё польскай нацыянальнай свядомасці ў XIX стагоддзі») на X Усеагульным З’ездзе Польскіх Гісторыкаў у 1969 г.

Пытанне шматуздоўневасці нацыянальнай свядомасці я хачу тут прадстаўіць у гістарычным кантэксце, у падвалінах якога ляжыць шматнацыянальны харктар Рэчы Паспалітая Абодвух Народаў, якая сфармавалася ў выніку Люблінскае уніі 1569 г. Народаў у ёй, аднак, было болей за два. Карабеўскі сакратар пры Жыгімонце Аўгусце (а пазней архібіскуп львоўскі) Ян Дымітр Салікоўскі (*Jan Dymitr Solikowski*), беручы слова ў пару першай вольнай элекцыі, пісаў: «Калі ў адной Рэчы Паспалітая і ў супольным Карабеўстве сядзяць Палляк, Літвін, Прусак, Русак, Мазур, Жмудзін, Інфлянт, Падляшанін, Валынчык, Кіяўлянін, не бачу ніякага шляху, каб яны малі абраць пана са свайго народа»⁶. Салікоўскі акцэнтаваў рэгіянальныя падзелы, харктэрны для іх партыкулярызму і праявы недаверу альбо непрыязі, якія адгэтуль часамі вынікалі. Але не яны акрэслівалі найважнейшыя на той час падзелы. Паняцце народа было цесна звязанае з паняццем дзяржавы. Тому федэрацийную дзяржаву, якая паўстала ў выніку рэальнай уніі Карабеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага, называлі Рэччу Паспалітай Абодвух Народаў. Гэта выяўлялася ў канстытуцыях, гэткаю была і пануючая свядомасць шляхты. Тагачасны народ быў перадусім народам палітычным. У ягоны склад уваходзілі грамадзяне, якія чынна ўдзельнічалі ў палітычным жыцці, а значыць, шляхта. Тому палякам быў грамадзянін Кароны як з этнічна польскіх, так і рускіх земляў; аналагічна літвінам быў шляхецкі «тубылец» (азначэнне з крыніц) Вялікага Княства, незалежна ад яго этнічнага паходжання і мовы, якую ён ужываў⁷.

Гэта не азначае, быццам у межах абодвух палітычных народаў — польскага і літоўскага — не адразнівалі палякаў ці літвінаў ад русінаў. Адрозненні былі выразныя як у моўнай, так і ў рэлігійнай сферы. У 1569 г. у Любліне, прымаючы далучэнне да Кароны, валынская шляхта агаварыла сабе, і гэта было ўпісаны ў інкарпарацыйны акт, што ўсе паперы і дакументы, у тым ліку і адресаваныя да валынскіх зямлянаў (гэта таксама тагачасны рэгіянальны тэрмін) з карабеўскай канцыляры, будуть пісацца рускаю моваю і асобным рускім пісарам. Пра гэта згадвалася ня раз і ў першай палове XVII ст.⁸ Пасля Берасцейскай уніі 1596 г. праваслаўная шляхта на чале з князем Констанцінам Астрожскім стала на абарону «стражытнай рэлігіі грэцкай».

Над адрозненнямі, аднак, пераважала саслоўная салідарнасць. Яе вызначала прывабнасць шляхецкіх прывілеяў, з якіх руская шляхта карысталася нароўні з польскай ці літоўскай. Яшчэ перад Люблінскай уніяй Станіслаў Ажахоўскі (*Stanisław Orzechowski*) у прадмове пад назваю «*Ad equites Polonus Stanislai Orichovii Ruthenus*» («Шляхце польскай ад Станіслава Ажахоўскага, русіна») да кнігі Якуба Пшилускага (*Jakub Przyłuski*) «*Leges seu statuta Regni Poloniae*» («Законы, альбо статуты Карапеўства Польскага») (1553) пісаў, звяртаючыся да польскае шляхты, што рускія землі дапуцьліся да Кароны Польскай не столькі правам зброі, колькі правам свабоды. «Польская вольнасць так уласцівая Вашаму імені і роду і такая вялікая, што вольнасць іншых народаў у па-раўнанні з ёю здалася б няволяю. Прыцягнутыя слодыччу гэтае вольнасці і захапленнем ёю, больш чым зброяй, шматлікія правінцыі далі сябе прылучыць да Вашае дзяржавы». Да іх, рабіў выснову Ажахоўскі, належыць і Русь, люднейшая і тэрытарыяльна больш разлеглая за Польшчу. «Якая ж яна [Польшча] дробная ў па-раўнанні з велічынёй Русі і колькасцю нашага народа (*gentis*)» — дадаваў ён⁹, падкрэсліваючы вагу нацыянальнае групы, з якою ён сябе атаясамліваў.

З цягам часу, асабліва на працягу XVII ст., прагрэсавала моўная і культурная паланізацыя як рускай, так і літоўскай шляхты. Захоўвалася, аднак, свядомасць літоўскай дзяржаўнай адметнасці, грунтаванай не толькі на традыцыі і гісторыі, але і на рэальных інтарэсах шляхты і магнатаў Вялікага Княства. Прывядзэм ліст Януша Радзівіла I, які пісаў у 1615 годзе да свайго сына, гетмана палявога літоўскага Крыштапа: «Хоць сам я літвінам нарадзіўся і літвінам давядзенца мне памерці, аднак у нашай айчыне мусім ужываць *idioma* польскага»¹⁰.

Паланізацыя пераважнае большасці літоўскай і беларускай, а на Каронной Русі — украінскай шляхты — прагрэсавала стыхійна, праз перайманне польскіх ідэяў, культурных узору і мовы шляхецкім народам Рэчы Паспалітае Абодвух Народаў. Надалей, аднак, захоўвалася ўсведамленне палітычнай адасобленасці абедзвюх дзяржаваў, злучаных — як гэта называлі — «святымі повязамі уніі». Праніклівы даследчык літоўскай мінуўшчыны Адольфас Шапока (*Adolfas Šapoka*) так характарызаваў польска-літоўскія стасункі пасля Люб-

лінскай уніі: «Шляхецкія права былі польскага паходжання, і таму часта нават літвіны называлі абедзве дзяржавы Польшчаю, а іх вырашальны грамадскі слой — польскім народам. Аднак, гэта была толькі грамадская і культурная супольнасць. Палітычна гэта былі дзве, хоць нават з'яднаныя аднароднай арганізацыяй, аднак асобныя дзяржавы, якія самі дбалаі пра свае ўласныя справы»¹¹. У гэтых развагах А. Шапошка сцвердзіў існаванне ў пануючым саслоўі Літвы гістарычнай двухуздоўневасці нацыянальнага пачуцця.

Шматлікія крыйніцы сведчаць, што, пачынаючы з XVII ст., адрозніваліся вузейшая айчына — Літва — і шырэйшая, Рэч Паспалітая, якую часта называлі таксама Польшчаю. Як грамадзяне Кароны, так і літвіны былі паводле тагачасных паняццяў палякамі. Гэтае паняще, аднак, мела тады палітычны, а не этнічны хараектар. Гэткі ж палітычны хараектар мела акрэсленне «літвін». Ім азначалася шляхта, якая паходзіла як з этнічна літоўскіх, так і з беларускіх земляў. Як правіла, яна была дзвюхмоўнаю. Умагнацкіх палацах і зямянскіх дварах гаварылі па-польску, захоўваючы літоўскую і беларускую мовы для контактаў з народам. Затое дробная шляхта — літоўская ў Жмудзі, беларуская ў Беларусі — надалей гаварыла дома па-літоўску ці беларуску. Польскай мове, аднак, вучыліся ў школе, пад час службы на панскім двары, у войску. Вучыліся тым ахвотней, што польская мова мела хараектар адрозніка, які свядчыў аб прыналежнасці да шляхецкага грамадска-культурнага кола.

Калі ў 1588 г. III Статут Літоўскі быў апублікованы клопатам падканцлерам літоўскага Льва Сапегі на «рускай» (старобеларускай) мове, то наступныя выданні, пачынаючы ад 1614 г., друкаваліся ў стараным і прыгожаю моваю пісаным польскім перакладзе. Што далей то часцей па-польску складаліся і юрыдычныя акты, якія ўпісваліся ў судовыя кнігі з захаваннем толькі рускіх інтытуляцыяў, пакуль у 1696 годзе соймавая канстытуцыя не признала польскую мову за афіцыйную мову Вялікага Княства. На гістарычнай Літве, аднак, педантычна прытымліваліся канстытуцыйных адрозненняў і асобнай, уласнай сістэмі права.

Асабліва выразна пачуццё палітычнай асобнасці шляхты Вялікага Княства абавязалася пад час Чатырохгадовага Сойму, які працаваў пад вузлом дзвюх канфедэрацыяў: ка-

роннае на чале са Станіславам Малахоўскім і літоўскае пад кіраўніцтвам Казіміра Нестара Сапегі. Плёнам Чатырохгадовага сойму была, як вядома, не толькі унітарная Канстытуцыя 3 мая 1791 г., але і папраўка да яе — Узаемныя Заручыны Абодвух Народаў ад 20 кастрычніка таго ж года, якая, умацоўваючы повязі ў сферы вайсковай арганізацыі і скарбу, гарантавала далейшае існаванне цэнтральных літоўскіх установаў, асобны судовы лад і ўласную сістэму права. Для грамадзян Літвы забяспечвалася палова месцаў у цэнтральных установах Рэчы Паспалітае¹². З гэтай нагоды Казімір Нестар Сапега казаў: «Панаванню Жыгімонта Аўгуста народы абавязаныя уніяй. Панаванню Станіслава Аўгуста будуць абавязаныя яшчэ мацнейшым яе яднаннем з азначэннем свае самастойнасці (*udzielnoscí*)»¹³.

Збліжэнне Кароны і Вялікага Княства перад ablіччам знадворнае небяспекі на скіле XVIII ст. ішло ў пары з захаваннем федэрацийнае мадэлі Рэчы Паспалітае Абодвух Народаў. Гэта знаходзіла выраз у дэмансстрацыі двухузроўневай, а часам і трохузроўневай нацыянальнай свядомасці. Моцна выяўлялася яна і пазней, ужо пасля падзелаў, у моманты патрыятычных уздымаў і нацыянальных паўстанняў, становячы форму, якая лучыла пачуццё палітычнай еднасці з усведамленнем асобнасці жыхароў гісторычнае Літвы. Так, пад час паўстання пад кіраўніцтвам Касцюшкі Найвышэйшая Нацыянальная Рада Вялікага Княства Літоўскага ў маніфесце ад 22 траўня 1794 г. так апелявала да патрыятычных пачуццяў яго жыхароў:

«Грамадзянін! (...) Усемагутны Бог, вызваляючы Народ Польскі з жорсткага ярма няволі, учыніў кракаўскую зямлю калыскаю новае вольнасці палякаў і вось спаслаў на тую святую зямлю нашага суродзіча, грамадзяніна Літвы... Чалавек той... удыхнуў парыў сваёй адвагі ў душы змагарных літвінаў. Яму мы абавязаныя нашай Айчынай. Яму мы абавязаныя вяртаннем нашае славы палякаў»¹⁴.

Не інакш бачыў адносіны «літвіны — палякі» і прадстаўнік літоўскай арыстакратыі князь Міхал К. Агінскі, які імкнуўся да адбудовы польска-літоўскай дзяржаўнасці з апорай на Расію. У мемарыяле ад 1 снежня 1811 г., накіраваным да імператара Аляксандра I, ён пісаў:

«Калі ў траўні бягучага года я дазволіў сабе прадставіць Вашай Імператарскай Вялікасці лад Княства Літоўскага, то грунтаваў свой праект на ўпэўненасці... што гэтая арганізацыя паслужыць за ўзор да адбудовы Польшчы па злученні Варшаўскага Княства з Літвою»¹⁵.

У сваіх дзённіках, пісаных па-французску, якія ахопліваюць 1788–1815 г., Агінскі так харктарамі заваў пазіцыю літоўскага палітычнага народа:

«Пасля уніі Літвы з Польшчай Літвіны заўсёды рауніва пільнавалі сваіх дауніх правоў і прывілеяў, якія ім гарантаваў акт уніі, але былі заўсёды гатовыя на любыя ахвяры, калі таго ад іх патрабавала агульнае дабро Айчыны»¹⁶.

У часы Венскага Кангрэсу сам Т. Касцюшко звярнуўся да імператара Аляксандра з лістом, у якім чытаем:

«Нарадзіўся я Літвінам... (...) Заслона будучыні пакрывае яшчэ лёсы маёй роднай зямлі і шмат іншых частак маёй айчыны... Жаданне, якое мне засталося, г. зн. каб сысці ў магілу з супакойлівай пэўнасцю, што ўсе падданыя В. Імп. Вялікасці палякі будуць пакліканыя карыстацца з Тваіх, Найянейшы Пане, дабрадзеяўстваў»¹⁷.

Сведчанні з часоў Студзеньскага паўстання [1863 г.] красоўна сведчаць пра адмену зместу шматузроўневай нацыянальнай свядомасці. Вось жа, Выканаўчы Аддзел для Правінцыі Літвы выдаў 19 сакавіка 1863 г. маніфест, у якім чытаєм:

«Суродзічы! Польскі народ паўстаў, каб скінуць ганебнае ярмо... (...) Выканаўчы Аддзел для Правінцыі Літвы, дзейнічаючы паводле мандата Нацыянальнага Урада, заклікае нашых братоў літвінаў і беларусаў, якія складаюць з Польшчай непадзельнае цэлае, да з'яднання ўсіх нацыянальных сіл вакол сцяга незалежнасці. Адна мэта яднае нас усіх: вызваленне Айчыны. Суродзічы ўсіх вызнанняў і класаў, браты Літвы і Беларусі!.. Да ўсіх, у кім б'еца польскае сэрца, клічам: наперад, пад штандар Белага Арла і Пагоні»¹⁸.

Звяртае на сябе ўвагу суіснаванне адрозных крытэрыяў. З аднаго боку, моцна акцэнтуеца апеляцыя да этнічных супольнасцяў — нацыянальнасцяў («наших братоў літвінаў і беларусаў»), але, з другога боку, адноўлька моцна падкрэсліваеца непадзельная еднасць Літвы з Польшчай. Паўстанцаў заклікалі пад супольны знак Белага Арла і Пагоні. Гэта

сталася — дадамо — ужо пасля таго, як кіраўніцтва паўстаннем узялі на сябе белыя. Напачатку «літоўскі сепаратызм» — як акрэсліваў яго гісторык паўстання — выступаў значна мацней. У змоўніцкім руху перад выбухам студзенёвскага паўстання арганізацыя, якая дзейнічала ў Літве, увогуле адмаўлялася прызнаць вышэйшасць Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта (ЦНК). Робячы заходы па каардынацыі сваёй дзейнасці з «партыяй руху» ў Карабеўстве, Правінцыйны Літоўскі Камітэт імкнуўся захаваць арганізацыйную адасобленасць і роўнасць з ЦНК. Распавядаючы пра ход перамоваў пасланца Правінцыйнага Літоўскага Камітэта Эдмунда Вярыгі (*Edmund Weryha*) у Варшаве, Стэфан Княневіч заўважаў: «Літоўскі сепаратызм *anno* 1862 можа тлумачыцца ў катэгорыях да падзелаў, як рэча даўніх спрэчак Літвы з Каронаю пра агавораную ў актах уніі асобнасць Вялікага Княства»¹⁹.

Справа, аднак, не зводзілася да традыцыяў, а знаходзіла апору і ў пазіцыях значнае часткі маладой інтэлігенцыі, галоўным чынам шляхецкае, з-над Нёмана. Сёе-то мы можам сказаць пра іх на падставе дзённікаў, якія зафіксавалі пазіцыі студэнцкае моладзі з тэрыторыяй гістарычнае Літвы. Каштоўнай крыніцай з'яўляюцца ўспаміны Балеслава Ліманоўскага (1835–1935). Іх аўтар, які паходзіў з Польскіх Інфлянтаў, абвішчаў сябе найперш інфлянцам, але ўжо ў студэнцкія гады і літвінам²⁰.

Апісваючы стан розумаў на схіле пяцідзесятых гадоў, Балеслав Ліманоўскі піша:

«Нам, літвінам, г. зн. польскай моладзі з гістарычнае Літвы, ішлося перадусім аб тое, каб Літва спалучыла свае рухі з рухамі Кангрэсавай Польшчы... Гэтыя нашыя намаганні да аб'яднання Літвы з Польшчай, аднак, пазней памылкова ацэніваліся як дзяржаўніцкае, цэнтралістычнае імкненне на карысць выключна польскай нацыянальнасці. Мы сапраўды прагнулі вяртання Рэчы Паспалітае ў яе даўніх межах, але паводле перакананняў мы былі федэралістычны мірэспубліканцамі і не толькі хацелі забяспечыць правы ўсім нацыянальнасцям, што ўваходзілі ў яе склад, але, як прыхільнікі народа, падтрымлівалі пачуццё нацыянальнае самастойнасці, якое абуджалася сярод літоўска-рускага народа. Кажучы «мы», маю наўвеце моладзь, палітычна свядомую і актыўную. Нацыянальнае пытанне было частым прад-

метам спрэчак сярод універсітэцкае моладзі і было ў нашым перакананні дастаткова асветлена»²¹.

Ліманоўскі меў тут на думцы літоўскіх палякаў. Пра гэта сведчыць ягонае апісанне, як, едучы ў 1858 г. у Дэрпт, ён упершыню спаткаўся ў Рызе з літвінамі, якія адзначалі сваю адрознасць ад палякаў. «Гэта былі студэнты з Пецярбургскага Універсітэта... На літвінаў мы нападалі з абурэннем, але яны злагаднелі, і мы рассталіся ў поўнай згодзе»²².

Успамінаючы стасункі, якія панавалі ў Маскве сярод студэнтікае моладзі, што паходзіла з земляў даўніх Рэчы Паспалітае і была з'яднаная ў арганізацыю «*Ogół*» («Агул»), таксама ў другой палове пяцідзесятых гадоў XIX стагоддзя, Тадэвуш Кожан (*Tadeusz Korzon*) адрозніваў літвінаў, беларусаў і каронных²³. Аўтарка манографіі, прысвячанае тагачасным польскім патрыятычным арганізацыям, Тамара Фядосава так прадстаўляе дыскусіі, звязаныя з нацыянальным пытаннем: «Адной са спрэчных справаў у «Агуле», галоўным чынам, паміж кароннымі і літоўска-беларускай групай, была спрэчка пра месца Літвы і Беларусі ў незалежнай Польшчы»²⁴. Т. Кожан зафіксаваў, аднақ, і існаванне «групы жмудзінаў... якія марылі,— як пісаў ён іранічна,— пра «Тэльшоўскае Карабалеўства», г. зн. пра незалежную Літву»²⁵.

У часы пасля паўстання Ліманоўскі называў сябе палякам, але пагаджаў гэта з прывязанасцю да Літвы і родных Польскіх Інфлянтаў. Тут бадай што, можна назіраць трохузроўневую нацыянальную свядомасць: малая айчына — Польскія Інфлянты, большая — Літва, і найшырэйшая — шматнацыянальная Польшча. Ліманоўскі ў 1894 г. напісаў «*Historię Litwy*» («Гісторыю Літвы») (Чыкага, 1895) на замову літоўскага гаварыства на эміграцыі «*Zelmo*», у якім актыўную ролю адыгрываў ягоны сябар д-р Генрык Гершыньскі (*Henryk Gierszyński*) — лекар, радыкальны польска-літоўскі дзеяч, аўтар брошуры «*W kwestii polsko-litewskiej*» («Да польска-літоўскага пытання») (Чыкага, 1897). Праз дваццаць два гады ён выдаў пашираныя і пераробленыя «*Dzieje Litwy*» («Гісторыю Літвы»). Будучыню Літвы Ліманоўскі бачыў у федэрациі з Латвіяй (даўнімі Інфлянтамі). Абедзве мелі быць звязаныя з Польшчай, якая вызнае прынцыпы роўнасці. Кажучы пра будучыню Літвы, ён падкрэсліваў, што зыходным пунктам для кожнага народа павінен быць прынцып

уласнага самавызначэння і ўваходжання ў найбольш выгадныя для яго саюзы²⁶.

Свядомасць Б. Ліманоўскага, хоць ён у пазнейшыя гады свайго доўгага жыцця здаваў сабе справу з характару нацыянальных рухаў у Літве, Латвіі ды Беларусі і разумеў падаплёку іхніх жаданняў, вызначалася ідэалогіяй пачатку 60-х гадоў XIX ст., калі цэнтральным пунктам маніфестацыі ў Літве было спяванне гімну «*Boże coś Polskę!*»; спявалі таксама — і па-літоўску — «*Jeszcze Polska...*»; урачыста адзначалася гадавіна Люблінскай уніі. Гэта адбывалася ў перыяд, калі пісаў эпігон літоўска-беларускага рамантызму Ўладыслаў Сыракомля, а радыкал Кастусь Каліноўскі выдаваў па-беларуску нелегальную газету «Мужыцкая праўда». К. Каліноўскі, якога кіраўнік белых у Літве характарызаваў як «літоўскага сепаратыста, а на словах — крыважэрнага дэмагога», так пісаў у беларускай адозве «Пісьмо од Яська гаспадара спад Вільні»: «Мы што емо хлеб польскі, што жывемо на зямлі польскай, мы Палякі з векуў вечных»²⁷.

Гэтая шматузроўневасць нацыянальнае свядомасці знаходзіла апору ў традыцыі літоўска-польскае рамантычнае літаратуры, у традыцыі філаматаў і філарэтаў. Звернемся і да яе — хоць бы найкарацей — спасылаючыся, як жа іначай, на Адама Міцкевіча.

Аўтар апастрофы «*Litwo, ojczysto moja*» пісаў у «Кнігах народа польскага і пілігрымства польскага»: «Літвін і мазур — браты, ці ж сварацца браты за тое, што аднаго завуць Уладыслаў, а другога — Вітаўт? Прозвішча ў іх адно, прозвішча Палякаў». Пры такім падыходзе літвіны і каронныя, сярод якіх можна было вылучыць яшчэ малапалякаў, вяліка-палякаў і найбліжэйшых Літве мазуроў, былі ўсе разам палякамі — грамадзянамі найперш супольнае Рэчы Паспалітае, а потым, у часы падзелаў, жыхарамі земляў, з якіх яна некалі складалася. Тут мы маєм дачыненне з пашырэннем тэрміна «паляк» на іншыя этнічныя супольнасці, што сведчыць пра асіміляцыйны ўплыў польскага культуры і пра жыццяздолбнасць палітычнай ідэі, якая злучала Карону і Літву. Гэтую шматузроўневасць можна назваць гістарычнай свядомасцю, падкрэсліваючы факт, што «літоўская» нацыянальная свядомасць вызначалася паходжаннем з тэрыторыі былога Вялікага Княства, незалежна ад этнічнае прыналежнасці і куль-

туры, а «польская» ахоплівала і Карону, і Вялікае Княства. Вось жа, яна была творам гісторыі, якая звязала абедзве дзяржавы і нацыянальнасці, якія ў іх жылі²⁸.

Гэтая гістарычна свядомасць, адрознная ад сучаснай нацыянальнай свядомасці, была вельмі жывучаю²⁹. Можна меркаваць, што адною з прычын доўгай трываласці шматузроўневай нацыянальной свядомасці быў нацыянальны ўціск, які зазнавалі ўсе супольнасці, што насялялі тэрыторыю гістарычнае Літвы. Узмацненне гэтага ўціску, асабліва тэрарыстычнае кіраванне Мураўёва ў Літве, мусіла — паводле законаў рэакцыі — прадоўжыць існаванне гэтага шматузроўневае свядомасці, ужо анахранічнай у другой палове XIX ст. Гэта было істотнай падставай, дзеля якое фармаванне сучасных этнічна-культурных народаў — літоўскага і беларускага — праходзіла са спазненнем. Больш за тое, на першым іх этапе ўзрастанне ролі літоўскіх і беларускіх элементаў, адчувальнае ў літаратуры — прадмеце нашай экземпліфікацыі [адкуль мы бярэм прыклады], — ішло поруч з захаваннем унійнай ідэалогіі, якая ляжала ў падвалінах гэтага шматузроўневай гістарычнай свядомасці. Варта прасачыць гэта на пары рэпрэзентатыўных прыкладаў.

Першым будзе згаданы ўжо Ўладыслаў Сыракомля. Ён паходзіў з Меншчыны, з дробнашляхецкае сям'і, і, што да ягонай нацыянальной свядомасці, быў і застаецца прадметам ажыўленых спрэчак. Краёўцы (пра іх будзе гаворка ніжэй) бачылі ў ім літаратурны ўзор прадстаўленай імі ідэалогіі. Палемізуючы са Станіславам Цывіньскім, які з нацыянальна-дэмакратычных пазіцыяў адмаўляў Сыракомлю ў найменні літвіна, уважаючы яго за паляка, *«Przegląd Wileński»* пісаў: «Для нас тэрмін “літвін”... не азначае толькі чалавека, які гаворыць на літоўскай мове, але незалежна ад таго, якую мову ўжывае, кожнага сына Літвы, яе добрасумленнага грамадзяніна. А якраз такім быў Сыракомля»³⁰. Згодна з гэтай пазіцыяй гучаў голас вучонага, а ў палітыцы кансерватара, прафесара Мар’яна Здзяхоўскага (*Marian Zdziechowski*). Для Здзяхоўскага Сыракомля быў «адным з найпрыгажэйшых увасабленняў духу Літвы і Белае Русі ў нашай паэзіі... Імя яго,— пісаў Здзяхоўскі,— неразрыўна звязанае з Вільняю, а натхненнем ягоным ад пачатку да канца творчае працы была любая яму Літва... Сыракомля чуўся сынам і грамадзянінам Вялікага Княства Літоўскага»³¹.

Сыракомля, які ў сваёй творчасці ўжывалі і беларускую мову (вядомы ягоны верш на гэтай мове на прывітанне ў 1848 годзе «Вясны народаў»), запісваючыся ў альбом Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, які пісаў па-беларуску, выказаў пажаданне:

Da Bóg, powtóre niech twoja ks ięga
Białorusinów z Litwą posprzęga.

Niechaj jej karty staną jak świadki,
Że jednej matki jesteśmy dzieciaki.
Że przestrzeń nie jest dla Lachów tamą,
Że nasze serca biją tak samo³².

Усведамленне асобнасці літвінаў і беларусаў не выключала пераканання, што супольная мінуўшчына з'яндала абодва народы. Гэтая супольная мінуўшчына, на якую спасылаўся Сыракомля, з'яндала і Літву (у гістарычным сэнсе) з Каронаю. Таму ён лічыў магчымым супольнае акрэсленне этнічных літвінаў і беларусаў як палітычнага літоўскага народа, які ўваходзіў у склад шырэйшае супольнасці «ляхаў», пад якімі паэт разумеў сыноў аднаго вялікага цэлага — даўнейшае Рэчы Паспалітае, усё яшчэ жывой, нягледзячы на падзеі, у свядомасці яе жыхароў, перадусім шляхты і зроджанае з яе інтэлігенцыі.

Літвінам у палітычна-гістарычным сэнсе лічыў сябе сучаснік Сыракомлі, хоць крыху за яго старэйшы (нар. у 1812 г.), нараджэнец Гарадзеншчыны (Пружанскі павет) Юзэф Ігнацы Крашэўскі. Біёграф пісьменніка і даследчык ягонае творчасці Вінцэнты Данэк зазначыў, што «літоўская свядомасць прымушала Крашэўскага ў пазнейшыя гады моцна падкрэсліваць, што ён літвін... з несумненным пачуццём вышыйшасці ў дачыненні да жыхароў Варшавы і Карапалеўства». В. Данек вызначыў рэгіянальную іерархію вартасцяў, якая выступала ў Крашэўскага, у такой паслядоўнасці: літвін, паляк з Крэсаў, жыхар Карапалеўства, пазнанец, галічанін³³.

Літоўскі патрыятызм знайшоў адбітак у творчасці Крашэўскага: пачынаючы з паэтычнае трывогі «Anafielas», якая складалася з частак — «Witolorauda», «Mindowe» і «Witoldowe boje»; праз навуковыя працы — двухтомавую гісторыю Вільні,

трох томавае даследаванне «Літва, старожытная гісторыя, занадаўства, мова, звычаі, песні, прыказкі, паданні і г. д.»; нарэшце, гісторычна-літаратурныя працы, як «Апошняя са слуцкіх княгіняў», «Кунігас» і інш. Крашэўскі патранаваў таксама творчасць Ул. Сыракомлі, які дэбютаваў у выдаваным ім двухмесячніку *«Athenaeum»* (1841–1851), што аддаваў багата месца літоўскай і беларускай проблематыцы. Пасля смерці Сыракомлі Крашэўскі прысвяціў яму пранікліве даследаванне, якое падкрэслівала літоўска-беларускія карані і народны змест у творчасці паэта³⁴.

Немалою была роля Крашэўскага ва ўзникненні і развіцці літоўскаму народнай літаратуры. Гэты ўплыў ішоў двумя шляхамі: па-першае, праз паказ мінуўшчыны Літвы такім чынам, які абуджала нацыянальны дух, па-другое, непасрэдна заахвочваючы пісаць па-літоўску і дэкларуючы дапамогу ў гэтай справе.

«Творчасць Крашэўскага, грунтаваная на літоўскіх крыніцах і асновах,— пісаў Пётр Ласоўскі,— стала ўлюблёным чытаннем маладых літоўскіх інтелігентаў. Творы гэтага, хоць і напісаныя па-польску, былі прасякнутыя любою да гісторыі Літвы, апявалі яе мінулую магутнасць і славу, будзілі ў літвінаў жывыя патрыятычныя пачуцці, рабіліся для іх стымулам для далейшае працы на народнай ніве, ужо канкрэтна ў сферы ўласнае мовы»³⁵.

Варты падкрэсліць, што ў сваёй творчасці Крашэўскі займаў пазіцыю абароны палітычнай асобнасці Літвы. З гэтага гледзішча харэктэрная тая ацэнка, якую ён — ці не адзіны ў польскай літаратуре — даў Люблінскай уніі. Аналізујучы карціну Мацейкі «Люблінская унія», Крашэўскі сцвярджаў, што глядач, «прамаўляючы слова «унія», шукае любові, што паяднала народы, хацеў бы бачыць братнія абдымкі, нешта такое, што азначала б саюз сэрцаў». А карціна апавядае яму гісторыю сапраўды зламанага супраціву Літвы, якая на алтары ўсіх няга добра амаль са слязамі складае сваю асобнасць, сваё я і прысычаеца сястры-Польшчы. Увесь літоўскі бок карціны выражае нямы боль, ужо зламаны, пераможаны, але яшчэ бачны»³⁶.

Гэтая ацэнка акта уніі можа патлумачыць, чаму пісьменнік, творца ўзору гісторычнага дакументальнага романа, які адзіны ў сусветнай літаратуре адважыўся паказаць

у серыі раманаў цэлую нацыянальную гісторыю, праpusci ў такі значны яе складнік, як Люблінская унія.

Творчасць Крашэўскага і Сыракомлі адыграла істотную ролю ў развіцці нацыянальнай свядомасці Літвы і Беларусі. Яна была таксама істотным этапам на шляху ўзнікнення літоўскай і беларускай нацыянальных літаратур. Тут можна спаслацца на сведчанне літоўскага нацыянальнага дзеяча і публіцыста Мечыслава Давойны Сыльвестровіча (1849–1919), які пісаў:

«Я таксама шляхіц, народжаны на Жмудзі. З хлапечых гадоў пад упльвам тых жа польскіх аўтараў, што з любоюю пісалі пра Літву, я стаў адным з прыхільнікаў літоўскага нацыянальнага руху... (...) Польская літаратура з літоўскім духам — гэта нібы пераход да літоўскай літаратуры»³⁷.

Цяжка, а часам немагчыма правесці граніцу, дзе канчалася шматузроўневая свядомасць літвінаў-палякаў ці беларусаў-(часам і інфлянтаў)-літвінаў-палякаў, білінгвісташ з дому (у школе дадавалася яшчэ трэцяя мова — расійская), і нараджалася беларуская ці літоўская нацыянальная свядомасць. Праўда, часам, што было хактэрна на тэрыторыях, дзе ў апошнія дзесяцігоддзі XIX і ў XX стагоддзі за ўладу над душамі змагаліся розныя нацыянальныя супольнасці, адзін і той жа чалавек на розных этапах свайго жыцця дэкларараваў сябе то палякам, то літоўцам ці беларусам. Асабліва цікавыя матывы змены выбару, калі ішлося пра асобаў, што належалі да інтэлектуальнай эліты краю — а значыць, там, дзе працэс асіміляцыі саступаў месца свядомаму выбару. Гэтыя выбары спалучаліся з працэсамі фармавання сучасных літоўскага і беларускага народаў, якія прыскорыліся ў гады першага рэвалюцыі ў Расійскай Імперыі (1905–1907). Польскамоўным літоўцам лічыў сябе публіцыст і грамадскі дзяяч Станіслаў Нарутовіч, сябра літоўскага «Тарыбы» і родны брат першага прэзідэнта Рэчы Паспалітай. Літоўцам прызнаў сябе паэт Оскар Мілаш, які асеў у Парыжы і пісаў па-французску, але прыблізна да 1917 г. лічыў сябе за паляка. Падобна ж і Michał Römer (*Michał Römer*) — юрыст і легіянер, аўтар працы «*Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego*» (Львоў, 1908) і крыху ранейшага даследавання «*Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*» (*Krytyka*, 1906), дзе ён змясціў каштоўныя развагі пра спецыфіку польскай нацыянальной свядомасці ў Літве.

Зрабіўшы ў 1920 г. палітычны, але не культурны выбар, стаў прафесарам, а потым рэкторам літоўскага Універсітэта ў Коўне. Свае аб'ёмныя дзённікі ён да канца жыцця пісаў па-польску.

Блізкую пазіцыю прадстаўляў Раман Скірмунт, старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэта ў Менску на мяжы 1917–18 гадоў, якога Казімір Акуліч называў «палякам і беларусам у адной асобе». Як краёвец, ён быў адноўкава прывязаны да ўсіх нацыянальнасцяў краю. На першае месца ён вылучаў тых, што прадстаўлялі народ.

«Не шляхта і нешматлікая інтэлігенцыя,— пісаў ён,— афарбоўваюць штандар краю, а толькі народ. Мы павінны старацца працаваць разам з літоўскім альбо рускім народам, з якім мы складаем адно нацыянальнае цэлае, дзеля супольнага добра нашага краю». З літоўскім нацыянальным рухам «трэба паяднацца — стрымаць яго не ўдасца. (...) Можна захаваць духоўную, цывілізацыйную лучнасць з Польшчаю, карыстацца польскаю мовай, але адначасова любіць Літву, літоўскі народ, літоўскую мову і дбайце пра яе развіццё»³⁸.

Трэба таксама звярнуць увагу на тое, які быў выбар у лоне касцельнай іерархіі, якая паходзіла з краёвага народа, але была пакліканы духоўна кіраваць моўна і культурна адрознымі вернікамі. І тут выяўляліся пасярэднія пазіцыі, з непазбежнымі ў пагранічных сітуацыях унутранымі і знешнімі канфліктамі³⁹. Да найбольш рэпрэзентацыйных фігур належалі пакліканы ў 1903 г. на віленскі біскупскі пасад барон Эдуард Роп (нар. у 1851 г.) са старога інфлянцкага роду, што паходзіў з Вэстфаліі, але ў XIII ст. асёў на Інфлянтах. Ягоная маці, Ізабэла з Зыберк-Плятэрай, таксама паходзіла са старога інфлянцкага роду. Сам Роп быў, як пісаў пра яго ў 1917 г. прускі літавец Ёганэс Вронка, «трокі палякам, трохі немцам, трохі літоўцам, але перадусім католікам». У 1905 г., карыстаючыся маніфестам пра свабоду сумлення, ён загадаў падпірадкованаму яму духавенству навучаць дзяцей рэлігіі на іх роднай мове — г. зн. на польскай, літоўскай і беларускай. У нацыянальна змяшаных парафіях рэлігійныя спевы павінны былі адбывацца на ўсіх мовах, якія ўжываліся парафіянамі. У 1906 г. Роп заснаваў Канстытуцыяна-Каталіцкую партыю, якая змагалася за права народаў Літвы і Беларусі, і ад яе ўвайшоў у І Дзяржаўную Думу.

Сасланага ў 1907 г. у глыб Расіі біскупа Ропа замяніў адміністратар дыяцэзіі пралат Казімір Мікалай Міхалкевіч. Ён, лічачы сябе, як пісаў Віктар Суkenіцкі, «трохі палякам, трохі літоўцам, трохі беларусам», імкнуўся з'яднаць усіх каталікоў у гістарычнай Літве. Быў ён, між іншым, сувыдаўцом літоўскіх каталіцкіх часопісаў «*Vilkis*» ды «*Aušra*» і беларускага «*Bielarus*». У часы I сусветнай вайны, калі разгарэліся нацыяналізмы, некаторыя палякі папракалі Міхалкевіча ў «рэнегацтве», а літоўцы — у «асабліва здрадніцкіх заходах, скіраваных на паланізацыю». Гэтая апошняя абвінавачванні ўзмашніліся, калі ў канцы 1916 г. Міхалкевіч канчаткова стаў на польскі бок. Прызначаны ў 1923 г. паводле прапановы біскупа Матулевіча віленскім біскупам-суфраганам, «каб задаволіць палякаў», ён зблізіўся з коламі кансерватыўнага, але не нацыяналістычнага, зямянства.

Больш акрэсленую пазіцыю займаў нядаўна беатыфікаваны Ежы Баліслай Матулевіч (па-літоўску *Matulaitis*, пазней *Matulevičius*), віленскі біскуп у 1918–1925 гадах. Ён быў выхаванцам духоўнае семінары ў Кельцах, дзе выкладаў ягоны стрычны брат, які вызначаў сябе за паляка. Матулевіч, у сваю чаргу, вызначаў сябе як літоўца. Ён падтрымліваў развіццё літоўскага і беларускага духавенства, за што з ім жорстка змагалася Народная Дэмакратыя. Калі пад яе націскам дзяржаўныя ўлады імкнуліся прыбраць яго з Вільні, яму прапаноўвалася, між іншым, пасада рэктара кагадзе тады ўтворанага Люблінскага каталіцкага універсітэта. Гэта даводзіла б, што ў курыі прымаса і ва ўрадавых колах яго не лічылі за літоўскага нацыяналіста. Як пісаў дэмакратычны «*Kurier Wileński*», з жалем развітваючыся з біскупам у 1925 г., «ён лічыў сваім абавязкам злагоджваць нацыянальныя антаганізмы, устрымліваў духавенства ад удзелу ў нацыяналістычнай агітацыі». Дадамо, што не зайдёды паспяхова.

На глебе, якою была шматнацыянальная супольнасць на землях былога Вялікага Княства Літоўскага, вырас грамадска-палітычны феномен, які атрымаў найменне «краёўцаў». Спасылаючыся на традыцыю Вялікага Княства Літоўскага, яны абвяшчалі салідарнасць насельніцтва краю без увагі на мову і вызнанне, проціпастаўляючы яе, як пісаў М. Здзяхоўскі, «шалеочым нацыяналістычным жарсцям»⁴⁰. Прымат краёўтай повязі над этнічна-нацыянальной канчатковага сфер-

маваўся ў пачатку XX ст. Ідеалогія краёўцаў была, можна сказаць, працягам і разам з тым трансфармацыяй шматузроўневай нацыянальнай свядомасці. Пазіцыі краёўцаў і блізкія да іх сустракаліся часцей сярод інтэлектуальнай эліты, чым у сярэдніх слаях. Значная большасць краёвае шляхты і інтэлігенцыі адназначна лічыла сябе палякамі. Іх было асабліва шмат у Вільні, якая прамянялася культурнай польскасцю, і ў яе ваколіцах. Аднак не варта недаацэніваць адрознення ў паміж пазіцыямі польскіх эліт і асяроддзяў, дзе фармавалася грамадская думка, у нацыянальных пытаннях у Літве і Беларусі. Тут лъга адрозніць розныя плыні, якія змагаліся міжсобу⁴¹.

Першая, традыцыяналістычна-кансерватыўная, спалучала ўсведамленне культурнай польскасці паноў і шляхты былога Вялікага Княства з патэрналістычным стаўленнем да літоўскіх і беларускіх сялян, з прынящем іх мовы і народнай культуры. Выразнікамі гэтай плыні былі, напрыклад, Эдмунд Вайніловіч, Міхал К. Паўлікоўскі, часткова таксама Констанцыя Скірмунт, якая прызнавала нацыянальныя права літоўцаў і беларусаў пад умовай, што яны прызнаюць кіраунічую ролю краёвае шляхты. Элігіонам гэтага кірунку быў ксёндз Валяр'ян Мейштовіч, які ва ўспамінах, пісаных у другой палове нашага стагоддзя, згадваючы часы сваёй маладосці, падкрэсліваў кіраунічую і апякунчую ролю сямейнага двара ў этнічнай Літве. Ён жыве адчуваў гэтую этнічную моўную повязь. «Мы не толькі ведалі абедзве мовы,— пісаў ён,— але да абедзвюх былі прывязаныя, былі сапраўды дзвюхмоўныя. І гэтую дзвюхмоўнасць мы лічылі прывілеем, багаццем, якога не мелі жыхары Кароны... Мы ганарыліся старожытнасцю і харастром нашае літоўскае мовы»⁴².

Другая плынь краёўцаў, дэмакратычная, спалучала польскую культурную свядомасць з прызнаннем права літоўцаў і беларусаў на самастойнае палітычнае існаванне. Абвяшчаючы прымат «краёвасці», якая яднала ўсіх жыхароў гісторычнага Літвы, краёўцы, а менавіта Тадэвуш С. Урублеўскі, Людвік Абрамовіч, Зыгмунт Юндзіл, Людвік Хамінскі, выступалі ў II Рэчы Паспалітай у абарону дыскрымінаваных літоўцаў і беларусаў.

Месца і гісторычнай ролі краёўцаў — прадмет зацікаўленняў і даследаванняў⁴³, якія выходзяць па-за абсяг нашых

развагаў. Дзеля цэль наасці малюнка трэба яшчэ звязнуць увагу на з'яву, якая ў сферы вясковага насельніцтва была ў пэўнай ступені аналогіяй краёўкам. Маю на ўвазе досьціп шматлікую группу вясковуцай, якія самі сябе называлі «тутэйшымі». На землях гісторычнай Літвы «тутэйшыя» былі асабліва шматлікія на беларускіх землях на этнічным літоўска-беларускім паграніччы, але выступалі і сярод вясковага насельніцтва Віленшчыны і Наваградчыны, якое ўсведамляла сябе палякамі. У гэтым акрэсленні найчасцей бачылі грамадскі прымітывізм элемента, які яшчэ не дарос да ўсведамлення свае нацыянальнае прыналежнасці. Можна, аднак, заўважыць у «тутэйшасці» і спецыфічную форму свядомасці, а менавіта краёвую свядомасць. На землях, дзе суіснавалі розныя мовы, вызнанні, упływy розных культур, гэта прымала форму адмаўлення ад таго, каб выказацца за адзін з бакоў, нежадання абвяшчаць свой выбар, патрэба якога пры традыцыйным побытавым ладзе не адчувалася, але які пагражай разбурэннем шматвяковых формаў сужыцца і камунікацыі, родзячы новыя, часам ледзьве адчувальныя, але реальныя канфлікты і пагрозы⁴⁴.

Гэтыя традыцыйныя формы побыту трываліся яшчэ доўга і ўжо ня раз выкарыстоўваліся свядома ў якасці свайго роду ахойнага шчыта. Калі ў апошнім у СССР агульным перапісе 1989 г. прадугледзелі магчымасць адказу ў перапісным лісце на пытанне пра нацыянальнасць «тутэйшы», чытачы віленскай польскамоўнай газеты ў лістах у рэдакцыю запратэставалі супроць гэтага, пішучы, што «мы досьціп часта ўжывалі гэтае азначэнне, але ў тым сэнсе, што маем мясцове паходжанне. (...) Гэта зусім не азначае, што нам не стае нацыянальной свядомасці». У адказ на пажаданне польскага насельніцтва Дзяржкамстат СССР дапоўніў спіс моваў, паводле якога пазней апрацоўваліся вынікі перапісу, польская мовай. У выніку, калі «тутэйшы» называў сваёй роднаю мовай польскую, яму запісвалі і польскую нацыянальнасць⁴⁵.

Нягледзячы на антаганізмы і канфлікты, сужыццё розных нацыянальнасцяў складалася на землях Літвы і Беларусі куды лепш, чым на Ўкраіне. У выніку прывязанась да роднага краю часта адыгрывала на гэтих землях у моманты выбару дамінуючу ролю. Гэтак сама мясцовыя ўлады ў Літве і Беларусі не ўдзельнічалі ў акцыі г. зв. рэпатрыяцыі (а па сут-

насці, высялення), асабліва польскага вясковага насельніцтва. Прычыны былі розныя (напрыклад, боязь літоўцаў, што як выедуць палякі, то на месца палякаў наедуць расійцы; надзея на асіміляцыю «тутэйшых», якія прызнавалі сваю польскасць), але факт, што перасяленне з Літвы і Беларусі ў 1944–46 г. не ахапіла — у адрозненне ад Украіны — значнае часткі польскага насельніцтва.

З іншага боку, тэрмін «тутэйшы» прыняў нацыянальны адраджэнскі беларускі рух. У парыжскай «Культуре» паведамлялася, што клуб нацыянальнай беларускай моладзі, які ўзік у Менску ў 1991 г., прыняў назыву «Тутэйшыя». Можна меркаваць, што ў гэтым выпадку ішлося пра падкрэсленне сувязі з роднай зямлёю, з народам. Так мінуўшчына дагэтуль адгукаваецца ў свядомасці паасобных людзей і грамадскіх групай, чые пазіцыі караняцца ў мінулых стагоддзях, у Рэчы Паспалітай Абодвух (а па сутнасці, Чатырох) Народаў.

¹ S. Kot. *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*. Warszawa, 1987. S. 91 (першадрук: *Kw. Hist. R. LII*, 1938).

² J. Chlebowczyk. *O prawo do bytu małych i młodych narodów*. Warszawa — Kraków, 1983.

³ W. Wielhorski. *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego* // *Alma Mater Vilnensis*. T. II. Londyn, 1951. S. 25–157, асабліва с. 124–153; яго ж, *Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w W. Ks. Litewskim / Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego* // *Alma Mater Vilnensis*. T. III. Londyn, 1953. S. 215–242.

⁴ C. Baudouin de Courtenay-Jedrzejewiczowa. *Grupy etniczne na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i trzy narody* // *Alma Mater Vilnensis*. T. II. S. 350–383; ??яна ж, *Kilka uwag i wiadomości o etnografii województwa wileńskiego / Wilno i ziemia wileńska*. T. 1. Wilno, 1930. S. 173–218.

⁵ Перадрук у: *Historyk a świadomość narodowa*. Warszawa, 1982. S. 69 н.

⁶ S. Kot, *op. cit.* S. 100.

⁷ J. Jakubowski. *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią lubelską*. Warszawa, 1912. S. 81.

⁸ T. Chynczewska-Hennel. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozackiej od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa, 1985. S. 58–61.

⁹ Цыт. паводле: S. Kot, *op. cit.* S. 104.

¹⁰ Тамсама. С. 103.

¹¹ A. Šapoka. *Lietuva ir Lenkija po 1569 metu unijos, ju valstybiniu santiukiui bruožai* (Літва і Польшча пасля ўніі 1569 г., рысы іх дзяржаўных стасункаў). Kaunas, 1938. S. 357.

¹² J. Bardach. *Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska* // *Przegląd Historyczny*. 1991 nr 3–4. T. 82. S. 383–410; ??яго ж, *Konstytucja 3 Maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku* // *Studia Iuridica* (Warszawa). 1992. T. XXIV. S. 15–26.

¹³ J. Michałski. *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasie panowania Stanisława Augusta* // *Zapiski Historyczne*. 1986. Z. 1. T. 51. S. 120.

¹⁴ W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe*. S. 138 (документ № 2).

¹⁵ Тамсама. С. 139 (документ № 5).

¹⁶ *Mémoires de Michel Ogiński sur la Pologne et les Polonaïs depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815*. T. III. Parиж, 1827. S. 269 (польскі пераклад Юліуша Бардаха).

¹⁷ W. Wielhorski, *op. cit.*; J. Bardach. *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku* // *O dawniej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 203, заўвага 32.

¹⁸ W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe*. S. 145; J. Bardach, *op. cit.* S. 203.

¹⁹ S. Kieniewicz. *Powstanie styczniowe*. Warszawa, 1972. S. 293 n.

²⁰ J. Bardach. *Inflanty, Litwa i Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej* // *O dawniej i niedawnej Litwie*. S. 293 n.

²¹ B. Limanowski. *Jaką drogą doszedłem do socjalizmu?* // *Socjalizm — Demokracja — Patriotyzm*. Kraków, 1902. S. 94.

²² B. Limanowski. *Pamiętniki*. T. I: 1835–1870. Warszawa, 1956. S. 160 n.

²³ T. Korzon. *Mój pamiętnik przedhistoryczny*. Kraków, 1912. S. 61.

²⁴ T. Fiedosowa. *Polskie organizacje patriotyczne w Moskwie 1857–1866* (преклад з ros. M. Skowronek). Warszawa, 1984. S. 29, 74–5.

²⁵ T. Korzon, *op. cit.* S. 61.

²⁶ J. Bardach. *Inflanty, Litwa i Białoruś*. S. 205 n.

²⁷ Цыт. паводле: W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe*. S. 145.

²⁸ W. Wielhorski. *Narodowość Mickiewicza w świetle współczesnej socjologii i etnografii* // Alma Mater Vilnensis. T. V. Londyn, 1958. S. 101 n.

²⁹ Прагістарычную свядомасць гл.: *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, под ред. J. Topolskiego. Łódź, 1981. Асабліва с. 31 (J. Topolski) і с. 46 (A. F. Grabski).

³⁰ *Przegląd Wileński*. 1923, nr 7. S. 6–7.

- ³¹ M. Zdziechowski. *Władysław Syrokomla: pierwiastek litewsko-białoruski w twórczości polskiej*. Wilno, 1924. S. 8.
- ³² W. Syrokoma. *Wybór poezji*. T. III. Wilno, 1924. S. 8.
- ³³ W. Danek. *Józef Ignacy Kraszewski*. Warszawa, 1973. S. 48.
- ³⁴ Тамсама. С. 35 н.
- ³⁵ M. Niedźwiecka. *Listy działaczy litewskiego ruchu narodowego do J. I. Kraszewskiego* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr. 662. Prace literackie XXIII. Wrocław, 1982. S. 17–51. Цыт. паводле: P. Łossowski. *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*. Warszawa, 1985. S. 36–39, дзе таксама сцвярджаеца, што «літоўцы абагаўлялі Крашэўскага» (c. 37).
- ³⁶ J. I. Kraszewski. *Z roku 1869 rachunki*. Цыт. паводле: W. Danek. *Matejko i Kraszewski. Dwie koncepcje dziejów Polski*. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969. S. 106.
- ³⁷ Цыт. паводле: P. Łossowski, op. cit. S. 37.
- ³⁸ Цыт. паводле: K. Okulicz. *Podział ziem W. Księstwa Litewskiego (1915–1923–1940) / Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego* // *Alma Mater Vilnensis*. T. III. S. 122 н.
- ³⁹ J. Bardach. *O dawnej i niedawnej Litwie*. S. 231–233 (Opcje w kontekście hierarchii duchownej).
- ⁴⁰ M. Zdziechowski. *Widmo przyszłości. Dzieła wybrane*. T. 1. Lozanna, 1983. S. 1.
- ⁴¹ Падрабязна пра гэта — J. Jurkiewicz. *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*. Poznań, 1983; J. Bardach. *Krajowcy, federaliści, inkorporacjonisci* // *O dawnej i niedawnej Litwie*. S. 260–279.
- ⁴² W. Meyszterowicz. *Gawędy o czasach się ludziach*. Wyd. 1. T. I. Londyn, 1973. S. 129. У 1983 г. выйшла 2 выданне, крыху змененасе, у адным томе.
- ⁴³ Трэба звярнуць увагу на даследаванне літоўскага гісторыка Рымантаса Мікніса (*Rimantas Miknys*), які прадставіў дзейнасць краёўцаў (аўтар называе іх віленскімі аўтанамістамі) у часы рэвалюцыі 1905 г., скіраваную на здабыццё аўтаноміі для гістарычнай Літвы, і іх спрэчкі з літоўцамі, якія абвішчалі прынцып этнічна-культурнага аўтаноміі, у зб.: *Lietuviai Atgimimo Historijos Studijos: 3. Lietuvos valstybes ideja XIXa.–XXa. Pradziai*. Vilnius, 1991. S. 173–198.
- ⁴⁴ J. Bardach. *Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Proba analizy systemowej* // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundation of historical and cultural traditions in East Central Europe. Rome — Lublin, 1994. S. 366. Крыху скарочаны тэкст, дзе адсутнічае пытанне «тутэйшых», пад тым жа назовам, аўтар апублікаваў у квартальніку «Kultura i Społeczeństwo», R. 38. 1994 nr 2. S. 35–52.
- ⁴⁵ W przededniu ogólnozwiązkowego spisu ludności // Czerwony Sztandar. 1989. 10 студзеня.